

Streszczenie

Podstawową komórką o charakterystykach społecznych i ekonomicznych, w której funkcjonuje człowiek i zaspokaja swoje potrzeby jest gospodarstwo domowe. Wraz z rozwojem społeczno-gospodarczym przed gospodarstwem domowym pojawia się coraz więcej wyzwań. Jednym z nich jest utrzymanie bezpieczeństwa finansowego, które jest warunkiem zaspokojenia potrzeb własnych całego gospodarstwa i poszczególnych jego członków, w szczególności w dłuższej perspektywie czasowej. Bieżące zaspokojenie potrzeb gospodarstwa może być bowiem realizowane kosztem bezpieczeństwa finansowego, np. poprzez finansowanie wydatków bieżących długiem, nie mającym realnego pokrycia w przyszłych dochodach. Jednakże w dłuższej perspektywie realizacja podstawowych potrzeb gospodarstwa (rodziny) nie jest możliwa bez zapewnienia stabilności finansowej i bezpieczeństwa finansowego. Stabilność finansowa jest determinowana przez względnie dużą pewność i stabilność uzyskiwanych przez członków gospodarstwa domowego dochodów rozporządzalnych. Bezpieczeństwo finansowe gospodarstwa domowego oznacza zaś zdolność do osiągnięcia takiego dochodu, który pozwala na zaspokojenie potrzeb gospodarstwa domowego na odpowiednim poziomie i tworzenie rezerw finansowych, które mogą być wykorzystane w przyszłości na pokrycie nieoczekiwanych (nieplanowanych) i oczekiwanych (planowanych) wydatków.

W niestabilnym (turbulentnym) i pełnym niepewności otoczeniu społeczno-gospodarczym jakie otacza współcześnie gospodarstwa domowe, zachowanie bezpieczeństwa finansowego jawi się jako potrzeba sama w sobie, kluczowa dla bytu gospodarstwa domowego. Zagrożenie utraty bezpieczeństwa finansowego dotyczy wszystkich gospodarstw domowych niezależnie od ich statusu materialnego (majątkowego i dochodowego). Wynika to z faktu, że na bezpieczeństwo finansowe gospodarstwa mogą mieć wpływ niekorzystne zdarzenia o charakterze egzogenicznym i losowym, niezależne od samego gospodarstwa, tj. decyzji i postępowania jego członków (np. utrata zdrowia, straty majątkowe w wyniku katastrof naturalnych, utrata pracy w wyniku kryzysu ekonomicznego). Jednakże bezpieczeństwo finansowe w dużym stopniu jest determinowane przez określone decyzje i zachowania ekonomiczne oraz wybory finansowe członków gospodarstwa, czyli przez czynniki endogeniczne w stosunku do gospodarstwa domowego. Fakt ten nie zmienia zasadniczo tego, że na utratę bezpieczeństwa finansowego narażone są zarówno gospodarstwa zamożne, gospodarstwa dysponujące przeciętnym dla danej społeczności poziomem zasobności dochodowej i majątkowej, jak i gospodarstwa ubogie. Źródła utraty bezpieczeństwa finansowego w przypadku tych różnych grup gospodarstw są zwykle jednak odmienne. W przypadku zamożnych gospodarstw, utrata bezpieczeństwa finansowego jest często efektem nadmiernie ryzykownych i nietrafnych decyzji inwestycyjnych lub efektem braku dostosowania (ograniczenia) wysokiego poziomu wydatków konsumpcyjnych do nagle i radykalnie zmniejszonych dochodów. W przypadku gospodarstw o niskich dochodach i występowaniu ograniczeń w zakresie jego pozyskania (powiększenia), pojawia się problem braku możliwości zaspokojenia potrzeb z bieżącego do-

chodu. W takim przypadku gospodarstwa domowe mogą być zmuszone do finansowania tych potrzeb za pomocą kredytów, pożyczek i innych zwrotnych źródeł finansowania, co może prowadzić do nadmiernego zadłużenia i w efekcie niewypłacalności gospodarstwa domowego. Przyczyn „erozji” bezpieczeństwa finansowego i jego utraty jest wiele i tak jak wspomniano dotyczą one – chociaż w odmiennym stopniu – różnych grup gospodarstw w kontekście ich statusu materialnego, ale także innych cech (źródła dochodów, wielkości gospodarstwa, rodzaju gospodarstwa itd.). Problem utraty bezpieczeństwa finansowego jest zatem problemem realnym dla wszystkich gospodarstw i przez to jest niezwykle istotny.

Bezpieczeństwo finansowe jest w dużym stopniu pochodną określonych wyborów finansowych w zakresie pozyskiwanych dochodów, konsumpcji, oszczędzania, zaciągania i spłaty zobowiązań i zarządzania ryzykiem finansowym. Wszystkie te wybory, rozumiane tu jako decyzje finansowe mają określone konsekwencje finansowe, odzwierciedlone m.in. w budżecie gospodarstwa domowego lub w stanie jego majątku, kapitałów i zobowiązań. Bezpieczeństwo finansowe jest zatem determinowane przez te wszystkie decyzje gospodarstwa domowego (jego członków), którym towarzyszą określone przepływy finansowe.

Głównym celem niniejszej monografii jest przedstawienie złożonych meandrów bezpieczeństwa finansowego gospodarstw domowych w świetle teorii ekonomii i finansów, a także w świetle faktów i danych empirycznych. W tym drugim wymiarze przedmiotem analizy będą różne aspekty bezpieczeństwa finansowego gospodarstw domowych w Polsce. Celem książki jest charakterystyka istoty bezpieczeństwa finansowego gospodarstw domowych, jego determinant oraz poszczególnych elementów składających się na to bezpieczeństwo. Podjęto także temat procesu kształtowania stabilności finansowej i bezpieczeństwa finansowego gospodarstw domowych. Rozważania teoretyczne obejmują również wpływ czynników behawioralnych i instytucjonalnych na decyzje finansowe gospodarstw domowych. W warstwie empirycznej, ocena bezpieczeństwa finansowego gospodarstw domowych w Polsce obejmować będzie analizę relacji pomiędzy dochodami i wydatkami w budżetach różnych grup społeczno-ekonomicznych gospodarstw domowych, a także ocenę stanu i dynamiki zadłużenia gospodarstw domowych. Badania obejmować będą także stan, dynamikę i strukturę oszczędności i inwestycji finansowych gospodarstw domowych. Podjęto również zagadnienie niewypłacalności gospodarstw domowych oraz ich upadłości prawnej oraz problem przestępstw i nadużyć na rynku usług finansowych.

W niniejszej monografii będziemy poszukiwać odpowiedzi na szereg pytań badawczych związanych z bezpieczeństwem finansowym gospodarstw domowych. Zasadnicze pytania (problemy badawcze) podejmowane w poszczególnych rozdziałach monografii to:

- 1) jakie są kluczowe determinanty zachowań finansowych członków-decydentów gospodarstwa domowego?
- 2) jakie czynniki tworzą ramy bezpieczeństwa finansowego gospodarstw domowych?
- 3) czy wyższy dochód gospodarstw domowych wpływa na korzystne dla bezpieczeństwa finansowego gospodarstw zmiany w relacji ich dochodów, wydatków i oszczędności?
- 4) jakie są instytucjonalne i behawioralne uwarunkowania decyzji finansowych w gospodarstwach domowych i jakie jest znaczenie tych czynników dla prowadzenia racjonalnej gospodarki finansowej gospodarstwa?

- 5) jaka jest skala zadłużenia osób fizycznych w Polsce z tytułu kredytów i pożyczek konsumpcyjnych oraz jaka jest jakość tych zobowiązań w kontekście bezpieczeństwa finansowego gospodarstw domowych?
- 6) czy stan zadłużenia z tytułu kredytów mieszkaniowych oraz tendencje dotyczące tego typu zadłużenia, stanowią istotne zagrożenie dla stabilności finansowej polskich gospodarstw domowych?
- 7) czy struktura oszczędności i inwestycji finansowych gospodarstw domowych w Polsce, z punktu widzenia form ich lokowania, może stanowić zagrożenie dla ich stabilności finansowej?
- 8) czy instytucja upadłości konsumenckiej w Polsce była lub może być sposobem na przywrócenie bezpieczeństwa finansowego gospodarstw domowych wykazujących nadmierne zadłużenie i niewypłacalnych?
- 9) jakie usługi finansowe oferowane przez banki i firmy pożyczkowe stanowić mogą zagrożenia dla bezpieczeństwa finansowego gospodarstw domowych?
- 10) czy świadczenia społeczne i rodzinne mają przełożenie na stabilność ekonomiczną gospodarstw domowych?

Powyższa lista pytań (problemów) badawczych podjętych w niniejszej monografii wskazuje na wielowątkowość i zarazem złożoność badanej problematyki. To skutkuje również niemożnością postawienia jakiejś jednej tezy głównej, natomiast odpowiedzi na wyżej wymienione pytania, uzyskane w toku analizy teoretycznej i empirycznej, będą podstawą formułowania tez oraz wniosków z badań o charakterze diagnostycznym i aplikacyjnym.

Źródłem materiałów empirycznych będą dane Głównego Urzędu Statystycznego, Eurostat, Narodowego Banku Polskiego, Komisji Nadzoru Finansowego, European Mortgage Federation, Związku Banków Polskich (w tym Centrum AMRON), Biura Informacji Kredytowej. W publikacji odwoływano się także do badań innych autorów i instytucji, m.in. cyklicznych badań Rady Monitoringu Społecznego (pod redakcją J. Czapińskiego i T. Panka) pt. „Diagnoza Społeczna”. Zakres czasowy analizy mieści się w latach 2002-2019, niemniej w wielu aspektach podejmowanej problematyki, z uwagi na dostępność danych, zakres czasowy był krótszy.

W monografii w rozdziale 1, na gruncie krytycznego przeglądu literatury przedmiotu, podjęto próbę określenia istoty bezpieczeństwa finansowego gospodarstwa domowego, a także procesu kształtowania się bezpieczeństwa finansowego. W kontekście piramidy potrzeb finansowych dokonano analizy zachowań finansowych gospodarstw domowych, a także determinant egzogenicznych i endogenicznych decyzji finansowych gospodarstw domowych.

W rozdziale 2 przedstawiono kluczowe obszary analizy bezpieczeństwa finansowego oraz rodzaje ryzyka, które zagrażają stabilności finansowej gospodarstwa domowego i mogą prowadzić do trwałej lub długotrwałej utraty bezpieczeństwa finansowego. W dalszym etapie przedstawiono tzw. ramy bezpieczeństwa finansowego w ujęciu mikroekonomicznym, czyli z perspektywy gospodarstwa domowego. Dalej zaś dokonano analizy wszystkich najważniejszych „komponentów” składających się na owe ramy bezpieczeństwa. W ostatniej części rozdziału przedstawiono miary bezpieczeństwa finansowego gospodarstw domowych.

Rozdział 3 ma charakter głównie empiryczny. Poświęcony jest analizie relacji między dochodami i wydatkami gospodarstw domowych w Polsce. Przedmiotem badań na przestrzeni

dosyć długiego okresu, tj. lat 2005-2017, były dochody rozporządzalne na osobę w gospodarstwie domowym, ich struktura i dynamika, z drugiej strony zaś, struktura i dynamika przeciętnych miesięcznych wydatków *per capita* gospodarstw domowych. Wzajemne relacje pomiędzy tymi kategoriami dochodów i wydatków analizowano w różnych grupach społeczno-ekonomicznych gospodarstw domowych. Badano także nierówności dochodowe pomiędzy różnymi grupami gospodarstw domowych oraz skalę ubóstwa obiektywnego i subiektywnego w Polsce.

W rozdziale 4, na bazie literatury przedmiotu podjęto kwestię instytucjonalnych i behawioralnych uwarunkowań decyzji finansowych w gospodarstwach domowych. Problem ten analizowano na gruncie teorii ekonomii klasycznej oraz nurtów heterodoksyjnych, tj. głównie ekonomii behawioralnej i nowej ekonomii instytucjonalnej. W rozdziale opisano także znaczenie wiedzy i świadomości finansowej w podejmowaniu racjonalnych decyzji w sferze zarządzania budżetem gospodarstwa domowego.

Kolejne dwa rozdziały, mają głównie charakter empiryczny i odnoszą się do problemu zadłużenia gospodarstw domowych w Polsce z tytułu kredytów i pożyczek konsumpcyjnych (rozdział 5) oraz z tytułu kredytów mieszkaniowych (rozdział 6). Skalę i dynamikę zadłużenia gospodarstw domowych z tytułu kredytów konsumpcyjnych badano w latach 2014-2019, zaś z tytułu kredytów mieszkaniowych w latach 2002-2019. Ocenę poziom zadłużenia gospodarstw domowych w Polsce dokonano przez jego porównanie do innych krajów Unii Europejskiej. Badano także jakość portfela kredytowego banków z tytułu kredytów konsumpcyjnych i mieszkaniowych. Obok analiz empirycznych, w tej części monografii znajdziemy także rozważania (głównie teoretyczne) na temat zewnętrznych determinant zadłużenia kredytowego gospodarstw domowych.

W rozdziale 7 podjęto zagadnienie skali i form lokowania oszczędności gospodarstw domowych w Polsce w różnych produktach oszczędnościowych i inwestycyjnych. Tym samym podjęto także analizę zachowań, czyli postaw i wyborów finansowych gospodarstw domowych w Polsce na rynku lokat bankowych i rynku kapitałowym. Jeden z wątków dotyczy także spekulacji gospodarstw domowych na rynku walutowym.

Ważnym i interesującym zagadnieniem, w kontekście bezpieczeństwa finansowego gospodarstw domowych w Polsce, jest kwestia upadłości konsumenckiej w rozumieniu ekonomicznym i prawnym. Problem ten został poruszony w rozdziale 9. Opisano w nim istotę i przyczyny niewypłacalności finansowej gospodarstw domowych oraz ścieżkę upadłości konsumenckiej, jako prawnego sposobu oddłużenia gospodarstwa domowego. Instytucję prawną upadłości konsumenckiej w Polsce scharakteryzowano w aspekcie dotychczasowych doświadczeń jej stosowania oraz perspektyw, jakie wyłaniają się z kolejnej nowelizacji prawa upadłościowego i naprawczego (z 30 sierpnia 2019 r.).

W rozdziale 9 podjęto zagadnienie bezpieczeństwa gospodarstw domowych na rynku usług finansowych banków i parabanków. Dokonano tu przede wszystkim opisu oraz analizy statystycznej najczęściej występujących przestępstw i nadużyć, na jakie narażeni są klienci korzystający z usług finansowych banków i firm pożyczkowych.

Rozdział 10 poświęcony jest świadczeniom społecznym i rodzinnym oraz ich znaczeniu dla stabilności finansowej gospodarstw domowych w Polsce. Podsumowaniem monografii

jest Zakończenie, w którym przedstawiono najważniejsze wnioski i konkluzje płynące z przeprowadzonej analizy, zarówno w jej kontekście teoretycznym, jak i empirycznym.

Niniejsza monografia jest adresowana do studentów, doktorantów, nauczycieli akademickich i badaczy, którzy dla potrzeb kształcenia lub badań naukowych chcą poznać lub pogłębić swoją wiedzę z zakresu ekonomiki i finansów gospodarstw domowych, a w szczególności ich bezpieczeństwa finansowego. Książka może być także przydatna do kształcenia młodzieży w szkołach średnich, jak również dla osób pracujących w różnych instytucjach publicznych, sektorze finansowym lub podmiotach gospodarczych, którzy w swojej pracy zawodowej zajmują się zaspokajaniem potrzeb finansowych gospodarstw domowych lub oddziałują na decyzje i wybory finansowe gospodarstw domowych.

W momencie oddawania niniejszego tekstu do Wydawnictwa, otaczająca nas rzeczywistość społeczno-gospodarcza uległa nagle radykalnej zmianie. Czynnikiem sprawczym, owym „czarnym łabędziem” jest koronawirus COVID-19. Trudno dziś przewidzieć, jak głębokie będą negatywne konsekwencje tej pandemii dla światowej gospodarki i dla gospodarki naszego kraju oraz dla ekonomicznego bytu gospodarstw domowych. Niewątpliwie jednak zdarzenie to, a w szczególności konsekwencje gospodarcze pandemii, nie tylko utrudnią zachowanie bezpieczeństwa finansowego gospodarstwom domowym, które w okresie dobrej koniunktury gospodarczej miały z tym problem, ale także wygenerują ryzyko utraty stabilności finansowej i bezpieczeństwa finansowego dla wielu innych gospodarstw domowych, które nie spodziewały się takiego ryzyka. Mamy nadzieję, że pomimo zasadniczej zmiany naszej rzeczywistości, treści zawarte w niniejszej monografii nie stracą wartości. Wprost przeciwnie, wydaje się, że ta nowa sytuacja zmieniła także spojrzenie na poruszane w tej książce zagadnienia, które w tym świetle, nabierają szczególnej wagi i aktualności.